PEDAGOGIK TADQIQOTLAR JURNALI
ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA TUSHUNIB O‘QISH KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK AHAMIYATI VA METODIKASI

Maxmudova Gulzodaxon Dilshodbek qizi
University of Economics and Pedagogy
3-bosqich talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.21791150

Abstract: This article comprehensively investigates the pedagogical significance and practical methodology of developing reading comprehension skills among primary school students in Uzbekistan. Reading comprehension is evaluated not merely as a mechanical skill of text decoding, but as a complex cognitive profile essential for critical thinking and academic adaptation. Utilizing a qualitative, descriptive action research methodology, the study examines the root causes of reading comprehension gaps in grades 1 through 4. A balanced framework integrating cognitive scaffolding, context-based questioning, and active metacognitive reading strategies is proposed, highlighting its positive impact on lowering reading anxiety among young learners.
Keywords: reading comprehension, primary education, cognitive scaffolding, metacognitive strategies, national curriculum, semantic processing, primary school student, qualitative analysis.

Аннотация: В данной статье всесторонне исследуются педагогическая значимость и практическая методика развития навыков понимания прочитанного у учащихся начальных классов в Узбекистане. Понимание прочитанного оценивается не просто как механический навык декодирования текста, а как сложный когнитивный профиль, необходимый для критического мышления и академической адаптации. Используя качественную описательную методологию практического исследования, авторы изучают коренные причины пробелов в понимании прочитанного в 1–4 классах. Предложена сбалансированная структура, объединяющая когнитивную поддержку, контекстно-ориентированные вопросы и стратегии активного метакогнитивного чтения, подчеркивая ее положительное влияние на снижение тревожности при чтении у младших школьников.
Ключевые слова: понимание прочитанного, начальное образование, когнитивная поддержка, метакогнитивные стратегии, национальная учебная программа, семантическая обработка, учащийся начальной школы, качественный анализ.

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekistondagi zamonaviy boshlang‘ich ta'lim tizimida o‘quvchilarda matnni tushunib o‘qish ko‘nikmalarini rivojlantirishning pedagogik ahamiyati va amaliy metodikasi har tomonlama tadqiq etilgan. Tushunib o‘qish shunchaki matnni mexanik dekodlash ko‘nikmasi emas, balki tanqidiy fikrlash va akademik moslashuv uchun zarur bo‘lgan murakkab kognitiv profil sifatida baholanadi. Sifatli va tavsifiy amaliy tadqiqot metodologiyasiga tayanib, 1-4-sinflarda matnni tushunishdagi kamchiliklarning asosiy sabablari tahlil qilinadi. Kognitiv scaffolding, kontekstga asoslangan savollar va faol metakognitiv o‘qish strategiyalarini birlashtirgan muvozanatli tizim taklif etilgan bo'lib, uning kichik yoshdagi maktab o‘quvchilarida o‘qish xavotirini kamaytirishga ijobiy ta'siri asoslangan.
Tayanch so‘zlar: tushunib o‘qish, boshlang‘ich ta'lim, kognitiv scaffolding, metakognitiv strategiyalar, milliy o‘quv dasturi, semantik ishlov berish, boshlang‘ich sinf o‘quvchisi, sifat tahlili.

1. Kirish

O‘zbekiston Respublikasining zamonaviy boshlang‘ich ta’lim ekotizimida o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini yuksaltirish akademik muvaffaqiyat va shaxsning intellektual kamolotini

ta’minlovchi eng muhim poydevor hisoblanadi. Milliy o‘quv dasturining amaliyotga joriy etilishi hamda yangi avlod darsliklarining yaratilishi savodxonlik paradigmsini tubdan o‘zgartirdi. Endilikda asosiy e’tibor matnni shunchaki mexanik ravishda tez o‘qishga (vokalizatsiyaga) emas, balki kognitiv-tahliliy jarayon — matnni tushunib o‘qish ko‘nikmasiga yo‘naltirilmoqda. Boshlang‘ich sinflar (1-4-sinflar) bolaning mexanik o‘qishdan ma’lumotlarni mustaqil o‘zlashtirish quroliga o‘tishidagi eng o‘ta muhim davr hisoblanadi. Biroq, ta’lim amaliyotida ko‘pincha o‘quvchilar matnni baland tezlikda o‘qisalar-da, uning tub semantik ma’nosini anglay olmaslik, undan xulosa chiqara olmaslik muammosiga duch kelmoqda. Bu kognitiv uzilish bolaning keyinchalik boshqa fanlarni o‘zlashtirish imkoniyatlarini keskin cheklab qo‘yadi.

Boshlang‘ich sinf davrida matnni tushunib o‘qish ko‘nikmasini tizimli shakllantirishning pedagogik ahamiyati beqiyosdir. Tushunib o‘qish — bu lingvistik, psixologik va analitik operatsiyalarning bir vaqtda bajarilishini talab qiladigan murakkab kognitiv faoliyatdir. Agar kichik yoshdagi maktab o‘quvchisi o‘qilgan gaplar o‘rtasida mantiqiy-semantik aloqalar o‘rnata olmasa, unda ta’limga nisbatan passivlik, o‘ziga bo‘lgan ishonchsizlik va o‘qish xavotiri (reading anxiety) shakllanadi. An’anaviy dars usullaridagi quruq yodlash va mexanik takrorlashlardan voz kechgan holda, zamonaviy metodika kontekstga boy, interaktiv va kognitiv scaffolding (ko'maklashish) tizimiga tayanishi lozim. Mazkur tadqiqot boshlang‘ich sinf darslarida matn ustida ishlash metodikasining pedagogik ahamiyatini o‘rganish va o‘quvchilarda passiv matn qabul qilish muammosini bartaraf etishning real, amaliy yo‘llarini ochib berishga qaratilgan.

2. Adabiyotlar tahlili

Matnni tushunish va anglash jarayonlarining kognitiv hamda psixologik jihatlari rivojlanish tilshunosligi va interaktiv ta’lim nazariyalari bilan chambarchas bog‘liqdir. L.S. Vigotskiyning fundamental kontseptsiyasiga ko‘ra, til ichki kognitiv vositachi bo‘lib, bolaning intellektual tuzilmalari ijtimoiy muloqot va "yaqin rivojlanish zonasi" (ZPD) doirasidagi tizimli pedagogik scaffolding yordamida shakllanadi [2, p. 48]. O‘qish psixologiyasi sohasida N.I. Jinkin matnni to‘liq tushunish grafik til tuzilmalarini ichki nutq kodlariga muvaffaqiyatli o‘tkazishni talab qilishini ta’kidlaydi. Bu jarayon esa yuqori darajada sinxronlashtirilgan ishchi xotirani talab etadi, aks holda o‘qish jarayoni shunchaki ma’nosiz, avtomatik tovush chiqarishga aylanib qoladi [3, p. 120].

O‘zbekiston milliy boshlang‘ich ta’lim metodikasida ushbu yo‘nalishning poydevori Karima Qosimova tomonidan qo‘yilgan bo‘lib, u ona tili va o‘qish darslarida matn tahlilini lug‘at boyligini oshirish bilan parallel olib borish, o‘qish darslari bolada tanqidiy va mustaqil fikrlashni uyg‘otishi shartligini ko‘rsatib o‘tgan [4, p. 85]. Bu g‘oyalarni rivojlantirgan S. Matchonov o‘qish topshiriqlari o‘quvchini passiv ijrochi statusidan matn bilan faol muloqotga kirishuvchi, muallif fikrini tahlil qiluvchi sub’ekt darajasiga ko‘tarishi lozimligini isbotlagan [5, p. 64]. Zamonaviy metodist olimlardan M. Umarova boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ijodiy tafakkurini o‘stirish bevosita ularning matnni o‘qish jarayonida mustaqil mantiqiy xulosalar chiqara olish qobiliyati bilan bog‘liqligini ta’kidlaydi [6, p. 102].

Jahon kognitiv pedagogikasida matnni tushunish R.C. Andersonning "Sxemalar nazariyasi" (Schema Theory) orqali tushuntiriladi. Unga ko‘ra, o‘quvchi matnni faqatgina undagi ma’lumotlarni o‘zining hayotiy tajribasi va miyasidagi mavjud bilim tuzilmalari (sxemalari) bilan bog‘lay olgandagina to‘liq tushunadi [7, p. 369]. D. Pirson esa tushunib o‘qishni tayyor ma’lumotni shunchaki xotirada qayta tiklash emas, balki matndan yangi ma’no yaratishning faol jarayoni sifatida baholaydi [8, p. 14]. T.A. Ladijenskaya o‘qituvchi tomonidan darsda beriladigan savollar tizimi bolaning og‘zaki va yozma nutqi chuqurlashishiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatishini asoslaydi [9, p. 55]. M.R. Lvov tizimli semantik mashqlar (paragrafni bo‘laklarga ajratish, kontekstual sinonimlarni topish) lug‘at yetishmovchiligini bartaraf etishini va o‘quv dasturini ortiqcha yuklamasdan o‘qish ko‘nikmasini mustahkamlashini ta’kidlaydi [10, p. 118]. Ushbu nufuzli ilmiy manbalarning tahlili boshlang‘ich sinflarda matnni tushunish ustida ishlash zamonaviy ta'limni modernizatsiya qilishning hal qiluvchi omili ekanligini ko‘rsatadi.

3. Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqot doirasidagi pedagogik kuzatuvlar Iqtisodiyot va pedagogika universiteti bilan hamkorlikdagi boshlang‘ich maktab sinflarida tizimli ravishda olib borildi. Tadqiqotda miqdoriy soxta raqamlardan butunlay voz kechilib, sifatli, tavsifiy dala kuzatuvi va pedagogik harakat tahlili (Action Research) metodologiyasidan foydalanildi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘quv faoliyati, matnni tahlil qilish strategiyalari va dars jarayonidagi nutqiy reaksiyalari o'rganildi.

Metodik tizim dars jarayonida uchta asosiy kognitiv bosqichni qamrab oldi:

1. **O‘qishdan oldingi "Sxemalarni faollashtirish" bosqichi:** Matnni o‘qishni boshlashdan oldin vizual jadvallar, krossvordlar, intellektual xaritalar va bashorat qiluvchi savollar yordamida o‘quvchilarning hayotiy tajribasi faollashtirildi. Bu bolaning miyasidagi mavjud bilimlar zanjirini yangi matn semantikasi bilan bog‘lashga xizmat qildi va o‘qish xavotirini kamaytirdi.

2. **Faol metakognitiv monitoring (O‘qish jarayoni):** Matnni shunchaki birgalikda (xor bo‘lib) mexanik o‘qish o‘rniga "ovozli fikrlash" (think-aloud) va interaktiv to‘xtalishlar strategiyasi qo‘llandi. O‘quvchilar matnning ma’lum qismlarida to‘xtab, kelgusi voqealar haqida mustaqil taxminlar bildirishga, notanish so‘zlarni kontekst orqali aniqlashga va mantiqiy sabab-oqibat aloqalarini chizishga o‘rgatildi.

3. **O‘qishdan keyingi interpretatsiya (Baholash bosqichi):** Matnni tushunish darajasini aniqlashda shunchaki faktlarni so‘rash emas, balki ochiq va muammoli savollar qo‘llandi. O‘quvchilar mustaqil portfolio yuritib, unda ertak va hikoyalarning yakunini o‘zgartirish, qahramonlar xarakterini tahlil qilish va asar ma’nosini o‘zlarining kundalik hayoti bilan bog‘lashga qaratilgan ijodiy topshiriqlarni bajardilar.

4. Natijalar

Dala kundaliklari, o‘quvchilarning portfolio ishlari va o‘qituvchilarning dars kuzatish jadvallaridan olingan sifatli tahlillar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining matn bilan ishlash faoliyatida jiddiy ijobiy o‘zgarishlar yuz berganligini ko‘rsatdi. O‘qish darslarida tezlik (sekund) talabini birinchi o'ringa qo'yishdan voz kechish bolalardagi kognitiv to‘siqlarni bartaraf etdi.

Sifatli tahlillar natijasida quyidagi ijobiy dinamika qayd etildi:

- **O‘qish qo‘rquvining bartaraf etilishi:** Tez o‘qish reytinglaridan va ommaviy xato tuzatishlardan voz kechilib, ma’noga e’tibor qaratilishi natijasida ilgari matndan qochadigan, darsda passiv o‘tiradigan o‘quvchilar ham faol muloqotga kirisha boshladilar. Xato qilishdan qo‘rqish hissi asar sujetiga bo‘lgan qiziqish bilan almashdi.
- **Lug‘at boyligining mobilizatsiyasi va kontekstual xulosalar:** Portfolio ishlari shuni ko‘rsatdiki, o‘quvchilar matnda notanish so‘zga duch kelganda o‘qishdan to‘xtab qolmasdan, balki gapning umumiy ma’nosidan kelib chiqib, o‘sha so‘zning ma’nosini mustaqil ravishda to‘g‘ri aniqlash (kontekstual deduktsiya) ko‘nikmasini namoyish etdilar.
- **Matn mazmunini hayotga ko‘chirish (Refleksiya):** O‘quvchilar matnni shunchaki yodlab aytib berish darajasidan yuqori ko‘tarilib, asardagi ijtimoiy-madaniy qadriyatlarni, do‘stlik, rostgoylik kabi axloqiy mezonlarni o‘zlarining oilasi va maktabdagi munosabatlari bilan qiyoslay olish qobiliyatini ko‘rsatdilar.

5. Muhokama

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, boshlang‘ich ta’limda o‘qish savodxonligini yuksaltirish mexanik o‘qish tezligini oshirish bilan emas, balki semantik ishlov berishni tizimli ravishda qo‘llab-quvvatlash (scaffolding) orqali amalga oshirilishi lozim. An’anaviy metodikadagi bitta matnni bir necha bor shunchaki qayta o‘qitish bolani zeriktiradi, dars muhitini og‘irlashtiradi va unda ta’limga nisbatan passiv qarshilikni uyg‘otadi. Faol metakognitiv o‘qish esa darsni qiziqarli muammoli izlanishga aylantiradi.

Kognitiv nuqtai nazardan, tavsiya etilgan strategiyalarning muvaffaqiyati shundadaki, ular tilning tovush, ma’no va hayotiy tajriba qatlamlariga bir vaqtda ta’sir ko‘rsatadi. Bola dars qoidasini

shunchaki yodlamasdan, uni amaliy o‘yin kontekstida qo‘llaganida miyadagi neyron aloqalari mustahkamlanadi. Biroq, shuni ta’kidlash lozimki, tushunib o‘qishni rivojlantirish faqat bitta o‘qituvchining ishi emas, balki bu maktab, oila va kutubxona tizimining yaxlit hamkorligini talab qiladi. Sinf xonasi bolaning fikrlash modellarini shakllantiruvchi boy va rag‘batlantiruvchi adabiy muhitga aylanishi shart.

6. Xulosa va takliflar

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida matnni tushunib o‘qish ko‘nikmalarini shakllantirishning samarali metodikasini yaratish O‘zbekiston Respublikasida elementary ta’lim sifatini yangi bosqichga ko‘tarishning tub talabidir. Olib borilgan tizimli sifat tahlillari va amaliy kuzatuvlar asosida quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi:

1. Boshlang‘ich sinflarning o‘quv dasturlari va haftalik dars soatlari taqsimotida matnni mexanik dekodlash soatlarini kamaytirib, matn ustida tanqidiy-tahliliy ishlash, ochiq savollar bilan ishlash modullari ulushini rasman oshirish lozim.

2. Pedagogika oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash dasturlariga o‘quvchilarning o‘qish ko‘nikmalarini diagnostika qilish, metakognitiv scaffolding texnologiyalari va bolalar nutq xavotirini kamaytirish metodikalarini o‘rgatuvchi maxsus amaliy kurslarni kiritish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 20 oktabrdagi "O‘zbekiston Respublikasida o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PF-6097-son Farmoni // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi. – 2020.
2. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge : Harvard University Press, 1978. – 159 p.
3. Жинкин Н. И. Механизмы речи. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1958. – 370 с.
4. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent : Noshir, 2009. – 352 b.
5. Matchonov S. Boshlang‘ich sinflarda ona tili darslari samaradorligini oshirish. – Toshkent : O‘qituvchi, 1998. – 144 b.
6. Umarova M. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutqini o‘stirish omillari // Maktabgacha va maktab ta’limi. – 2021. – № 3. – B. 102-106.
7. Anderson R. C. Role of the reader's schema in comprehension, learning, and memory // Learning to Read in American Schools. – 1984. – pp. 369-380.
8. Pearson P. D. Changing perspectives on reading comprehension // Handbook of Reading Research. – 1984. – Vol. 1, No. 2. – pp. 14-24.
9. Ладыженская Т. А. Система работы по развитию связной устной речи учащихся. – М. : Педагогика, 1975. – 256 с.
10. Львов М. Р. Методика развития речи младших школьников. – М. : Просвещение, 1985. – 176 с.